

## Український бібліотекознавець і педагог

До кінця 60-х років минулого століття бібліотечний факультет Харківського державного інституту культури (нині — академія) був єдиним в Україні, який готував бібліотекарів-бібліографів вищої кваліфікації. Отже, й кадровий склад викладачів був високопрофесійним, хоча за тих умов, викладачів з науковими ступенями було обмаль. Вони забезпечували всю бібліотечну мережу України та деяких союзних республік висококваліфікованими фахівцями.

Випускники минулих поколінь з гордістю згадують тих, хто навчав їх бібліотечній справі, бібліографії: В. Витязькова, І. Корнейчіка, М. Рябченка, Л. Котенко, Д. Кумок, І. Вовченко, Н. Колосову, Т. Марченко та багатьох інших. Вони уособлювали найкращі якості людей та професіоналів. Це люди-легенди, становлення та формування яких відбувалось у напружені, важкі, трагічні роки для нашої держави. Серед них й Євген Петрович Тамм — могутня постать у бібліотечному світі України 50—80-х років.



Євген Петрович народився 7 листопада 1918 році у селі Глинниця Львовського повіту Курської губернії в сім'ї агронома. Упродовж 1926—1936 років навчався в середній школі м. Харкова. У 1937 р. вступив на історичний факультет Харківського державного університету ім. М. Горького (ХДУ), який закінчив блискуче, з відзнакою.

Навчаючись в університеті, Євген Петрович серйозно займався спортом. Він був членом різних спортивних товариств, у тому числі й загальновідомих "Динамо", "Наука". Постійно брав участь у спортивних змаганнях регіонального, республіканського, всесоюзного рівнів (Харків, Київ, Львів, Москва, Ленінград). Так, уже у 1937 році він став чемпіоном з лижних перегонів на 10 і 20 км, організованих Всесоюзним товариством "Динамо". Був нагороджений дипломом та медаллю. Спортивний гарт неодноразово допомагав Євгену Петровичу в житті.

21 вересня 1941 році, за місяць до окупації Харкова німецькими фашистами, рішенням Державної екзаменаційної комісії ХДУ Є. Тамму було присвоєно кваліфікацію історика. Через різні об'єктивні обставини він залишився в окупованому місті, де життя було надзвичайно тяжким, то ж довелося опанувати ще одну школу — виживання. Постійні, виснажливі, небезпечні походи на село, за десятки кілометрів, пішки, з метою обміну речей на продукти харчування були одним із небагатьох, майже єдиних засобів, що дозволяв городянам, і його родині в тому числі, вижити у місті, де фактично не функціонували життєво необхідні структури для задоволення потреб мешканців.

У вересні 1943 році, після визволення Харкова, Є. Тамма було мобілізовано до Червоної Армії, де він став сапером. Це, як казали, військовий фах смертників. Але доля тоді була прихильною до молодого солдата й сержанта, командира відділення окремого саперного батальйону Другого Українського фронту. Він пройшов з боями Угорщину, Румунію, Чехословаччину. 16 жовтня 1945 року його демобілізували після двох важких воєнних років, коли за один день можна було померти декілька разів! Дивно й прикро, але

вже тепер нам зрозуміло, чому військові нагороди він почав отримувати тільки через 20 років по закінченню війни (ювілейні медалі). Йому ще довго згадували перебування на окупованій території... Такий був час, така була система в країні.

Після повернення з війни Євген Петрович працював бібліотекарем однієї з військових частин, згодом — викладачем у Харківському учительському та бібліотечному інститутах. В особистому архіві родини Тамм зберігається довідка, що з 1 вересня 1947 року по 24 липня 1948 року він працював у Харківському державному бібліотечному інституті на посадах декана факультету бібліотекознавства й старшого викладача історії народів СРСР. З характеристики, підписаної директором ВНЗ, ми дізнаємось, що Євген Петрович виявив неабиякі організаторські здібності як декан і як старший викладач, показав глибокі знання предмета (історії) та зумів забезпечити його засвоєння усіма студентами. Як колишні його студенти, автори цієї статті, як і кожен з тих, хто мав щасливу нагоду навчатись у нього будь-коли, це знають із власного досвіду.

Але Євген Петрович був змушений залишити викладацьку роботу, оскільки держава висловлювала недовіру всім, хто перебув, хоч і тимчасово, під час війни на окупованій території. А таких, як відомо, було більше 80 мільйонів, тобто половина населення країни! Отже, люди зазнавали як явних, так і прихованих переслідувань у різних формах. Для інтелігенції це — обмеження або й заборона вступу у вищі навчальні заклади, а подібним до Євгена Петровича не дозволялося викладати суспільні дисципліни. Цей факт, звісно, негативно вплинув на ще молоду освічену і здібну людину, але не зламав колишнього фронтовика. Вважаючи своє звільнення з роботи нелогічним і незаконним, він апелює до вищих інстанцій. Та результат, як тепер ми розуміємо, був негативним.

У 1948 році колишній викладач став студентом заочного відділення бібліотечного факультету Харківського державного бібліотечного інституту (ХДБІ), який успішно закінчив через рік (1949) й отримав кваліфікацію бібліотекаря.

Випускник ХДБІ за державним розподілом протягом наступних чотирьох років очолював методичний кабінет Станіславської (нині Івано-Франківської) обласної бібліотеки. Серед завдань кабінету (відділу) було й таке — вивчення та впровадження наукових досягнень і кращого бібліотечного досвіду в повсякденну практику роботи бібліотек. Методисти, як відомо, — це кращі фахівці, "мозок" бібліотеки.

Збереглися документи адміністрації того періоду, які засвідчують високий рівень фахової підготовки Є. Тамма. Ось фрагмент з його характеристики: "... тов. Тамм Є. П. працював на посаді завідуючого методичним кабінетом. За цей час він виявив значні здібності організатора методики і практики бібліотечної роботи в області. Йому належить роль не тільки організатора, а й практичного керівника важливих методичних міроприємств, проведених бібліотекою... Розроблені ним окремі питання методики і практики бібліотечної роботи одержали загальне схвалення... Зокрема метод навчання сільських бібліотекарів через двохтижневі семінари-практикуми, розроблений т. Таммом, широко застосовується багатьма бібліотеками республіки..." (тут збережені особливості діловодства 1953 р. — *Авт.*).

Одночасно він працював лектором обласного лекційного бюро, залишаючись безпартійним. Значна частина лекцій проводилась на території області, де діяли загони Ук-

раїнської повстанської армії... Євген Петрович був інтелектуалом, мав хист оратора, вільно володів як розмовною, так і літературною українською мовою. Набутий на Івано-Франківщині життєвий та професійний досвід він узагальнив у своїх перших наукових працях.

Повернувшись за сімейними обставинами до Харкова (Євген Петрович одружився, в нього народився перший син), він деякий час працював викладачем та головою предметної комісії у Харківському технікумі культосвітніх працівників, а з 1955 році — беззмінно аж до виходу на пенсію у 1990 році, в ХДАК.

Цей етап життя вченого, педагога більш відомий захищеної громадськості: спочатку викладач, старший викладач, доцент, старший науковий співробітник, нарешті завдувач кафедри бібліотечних фондів і каталогів. Одночасно, на громадських засадах, Євген Петрович був членом різноманітних фахових Рад, відповідальним редактором єдиного тоді в Україні науково-методичного збірника "Бібліотекознавство і бібліографія" тощо. Є. Тамм більше 20 років очолював кафедру (нині вона називається книгознавства та фондознавства). Це була одна з найкращих провідних кафедр, досвід її роботи поширювався на всі факультети навчального закладу, а назване видання було знаним, високопрофесійним та користувалося попитом в усіх куточках СРСР, а також за кордоном.

Як відомо, викладачі вищих навчальних закладів є одночасно педагогами-науковцями. Вважається, і це правильно, що ці дві сфери доцільно і необхідно поєднувати. Щодо Євгена Петровича, то подібний синтез виявився надзвичайно плідним, оскільки він поєднував у собі необхідні риси і викладача, і дослідника: аналітичне мислення, вміння абстрагуватися, інтелігентність, принциповість, наполегливість, цілеспрямованість, працелюбство і працездатність, вимогливість до себе й оточуючих, зовнішню суворість та внутрішню людяність.

Як було сказано, Є. Тамм був істориком за освітою. У перші повоєнні роки викладав історію в харківських вищих навчальних закладах, але, як уже зазначалось, змушений залишити викладацьку діяльність. Лише після 1960 року він повертається до науки, в тому числі й історичної, обравши для науково-дослідницької діяльності історіографію, що до певної міри є дотичною і до бібліотечної справи та бібліографії. Саме в історіографії поєдналися його інтереси як історика та бібліотекознавця. Тут він досліджував проблеми культурного будівництва в Україні взагалі, вищої освіти й, звісно, бібліотечної справи зокрема. Водночас Євген Петрович знову став викладати історичні науки, читаючи у Харківському державному університеті (ХДУ) курс "Історичної бібліографії" та спецкурс з історіографії культурного будівництва в Україні. За підрахунками його учениці, доцента В. Мільман, наукова спадщина Є. Тамма з історіографії становить 20 статей та 3 неопубліковані роботи [16].

У 1970 році у ХДУ він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: "Культурне будівництво в Україні в радянській історіографії 20-х — початку 30-х рр.". Колеги-історики відзначали, що подібних праць до 1970 року в історичній літературі не було. Як результат такої успішної роботи — харківські фахівці визнали досягнення вченого й обрали його членом фахової ради з історії ХДУ терміном на 1976—1981 роки.

Публікації вченого, присвячені історіографії бібліотечної справи, не втратили і до цього часу своєї актуальності, є одним із надійних джерел для вивчення історії українських бібліотек у XX столітті і складовою змісту обов'язкового курсу "Історія бібліотечної справи". Та головні досягнення Євгена Петровича зосереджені у царині бібліотекознавства. Доречно згадати, що багато істориків, як і він, у свій час, за різних обставин, зайнявшись бібліотечною справою, залишили у

ній помітний слід: М. Грушевський, Д. Багалій, І. Крип'якевич, В. Іконніков, Д. Міллер та інші. Є. Тамм належить до цієї плеяди. Він також засвідчує глибинну спорідненість історичної та бібліотечно-бібліографічної наук.

У нещодавно надрукованій монографії Ю. Столярова, Н. Кушнарєнко, А. Соляник "Еволюція бібліотечно-фондо-ведєння" Євген Петрович названий українським фондознавцем, засновником українського фондознавства. Цитуємо за текстом: "С конца 1950-х гг. начинает формироваться украинская фондоведческая школа. Доминирующую роль в ней играет Евгений Петрович Тамм (Харьковский государственный институт культуры)" [9, с. 269]. Належним чином у книзі оцінений внесок його учнів М. Васильченка, В. Мільман, Н. Кушнарєнко, А. Соляник. Що ж, учитель продовжив себе в учнях.

Є. Тамм разом з киянами О. Сокальським, В. Туровим уперше в Україні у 1971 році видали підручник для культосвітніх училищ "Бібліотечні фонди та каталоги" [8], який успішно використовувався викладачами і студентами не тільки культосвітніх училищ, а й бібліотечних факультетів вищих навчальних закладів до початку останнього десятиріччя минулого століття. Він працював на кафедрі "Бібліотечних фондів і каталогів". Отже й згадуване видання стало загальним підручником, який синтезував, охоплював зміст основних навчальних дисциплін кафедри: "Бібліотечні фонди" і "Бібліотечні каталоги". Він відбивав основні тогочасні тенденції теорії, практики формування фондів та їхньої каталогізації, які не втратили своєї актуальності й дотепер. Автори монографії, зокрема, пишуть: "Примечателен сам факт вихода учебника... не в столице [мається на увазі Москва], ... к тому же на языке титульной нации. Более распространена была практика перевода учебной литературы центральных издательств с русского на другие языки народов СССР. Объяснялось это жестко централизованным порядком выдачи грифов на издание..., а также слабостью местных научно-педагогических кадров" [9, с. 269]. Вважаємо, що кївсько-харківське тріо могло б підготувати й підручник для вищої школи, якби була щаслива нагода дістати дозвіл на подібне видання.

Є. Тамм був першим серед бібліотекознавців України, хто акцентував увагу на одній з методологічних основ формування бібліотечних фондів — принципах його комплектування. У другій половині 70-х років XX століття він опублікував фондову лекцію для студентів-заочників, де викладав основні вимоги до комплектування фондів бібліотек [15]. У ній науковець, поряд з іншими, вперше сформулював принцип зональності в комплектуванні, зокрема, сільськогосподарської літератури, що є актуальним і нині. Отже, йдеться про трансформацію загальновідомого, найважливішого правила профілювання, без урахування якого політика комплектування значною мірою втрачає сенс.

Євген Петрович не обмежувався тільки методологічними засадами комплектування фондів. Значне коло проблемних питань бібліотечно-фондознавства він інтерпретував по-своєму: понятійний апарат, бібліотечне ядро, види та методи комплектування, система документопостачання, інтеграція фондів тощо [16, с. 22—27].

У царині бібліотекознавства значний його внесок у каталогознавство, оскільки будь-який серйозний фахівець знає, що книгозбірня починається з комплектування фондів і закінчується їхнім відображенням у системі каталогів. Значимо, що російський філософ, бібліотекар М. Федоров у свій час казав, що бібліотека — це фонд, відбитий у каталогах. Уже з перших кроків викладацької діяльності Євген Петрович опановував складні процеси каталоготворення, не залишаючи їх поза увагою все своє творче життя. Це знайшло відображення в навчальних планах бібліотечно-факультету, у програмах курсів, присвячених каталогам, навчаль-

но-методичному забезпеченні, у напрямках наукових досліджень кафедри.

Так, курс "Бібліотечні каталоги" виокремився в самостійний. Отже, частина викладачів кафедри зосереджувалась на проблемах каталогознавства, а інша — досліджувала бібліотечне фондознавство. Такий підхід до викладання однієї з фундаментальних дисциплін потребував створення цілої низки оригінальних навчальних посібників, серед авторів яких і постійним їхнім науковим редактором був учений. Не одне покоління студентів ними користувалось, та й донині значна частина матеріалу з них не втратила своєї актуальності. Конкретно, кафедра видала п'ять навчальних посібників, більшість з яких повністю присвячена бібліотечним каталогам, не рахуючи видань підручників для культосвітучилищ, окремих фондів лекцій, фундаментальних навчально-методичних матеріалів для студентів.

Серед них можна виокремити два навчальних посібники "Предметний каталог. Система каталогів. Централізована каталогізація" та "Предметизація произведений печати. Предметный каталог" Е. Карачинської та В. Удалової [3, 6]. У них висвітлюються проблеми предметної каталогізації, які у радянському бібліотекознавстві, у бібліотечній практиці були недостатньо розроблені. Напевне, не було в СРСР на той час іншого профільного вищого навчального закладу, де б ґрунтовніше вивчали предметизацію документів. Невипадково останній посібник мав дуже схвальний відгук у союзній фаховій пресі. У цьому заслуга Є. Тамма — продуктивного, невичерпного генератора наукових ідей. Отже й не дивно, що під його керівництвом харківська кафедра бібліотечних фондів і каталогів стала провідним центром каталогізації в Україні. Каталогізатори до цього часу знають і шанують її представників: Д. Кумок, Л. Котенко, Т. Марченко, Е. Карачинську, В. Удалову, В. Седих та інших [16, с. 27—32].

Протягом десятиліть Євген Петрович безпосередньо корегував обов'язкові типові (московські) навчальні плани відповідно до національної специфіки. Саме він став ініціатором уведення у 70—80-ті роки ХХ століття галузевої спеціалізації за природничо-технічним та гуманітарним комплексами. Вдосконалюючи типові плани, вчений плідно співпрацював з тодішнім деканом бібліотечного факультету, доцентом, відомим бібліографознавцем В. Витяжковим, який був його однодумцем, а також ширим другом. Вони неодноразово звертались у республіканські, союзні керівні органи із пропозиціями щодо оптимізації існуючих навчальних планів, деякі з яких випереджали свій час. Наприклад, проект зі створення науково-педагогічного комплексу на зразок "ВНЗ — училища культури — бібліотеки", розширення курсів за вибором студентів, збільшення часу на самостійну роботу тощо.

За час керівництва доцента Є. Тамма кафедрою в ній сформувалась наукова школа, яка по праву може носити його ім'я. З ініціативи саме Євгена Петровича, з середини 70-х років більшість викладачів навчалася в аспірантурі Московського або Ленінградського інститутів культури. Вони ставали аспірантами названих ВНЗ, обравши, за його допомогою, майбутній напрям наукових пошуків, що давало їм змогу підвищувати науково-педагогічний рівень та успішно працювати на кафедрі. Це була своєрідна, чітко спланована наукова "карусель" з підготовки кадрів. Вона "вигоїдала" М. Васильченка, В. Удалову, Н. Кушнарєнко, В. Мільман, Г. Терентьєву, В. Седих, А. Соляник, В. Погорєлову. З ініціативи Є. Тамма, "народилась" майбутня докторська дисертація Н. Кушнарєнко, перша за відповідним фахом в Україні. Не випадково й нині кафедра книгознавства та фондознавства має один з найвищих наукових цензів у ХДАК. Під керівництвом Євгена Петровича за важливістю проблем, які обговорювались — це тоді, коли він очолював кафедру, її засі-

дання, були міні науково-практичними конференціями: це вдосконалення методики проведення різних форм занять, аналіз представлених фондів лекцій, присвячених актуальним питанням формування бібліотечних фондів та каталогів, майбутніх дисертаційних досліджень, наукових доповідей, навчальних посібників тощо. Тут кожен викладач, незважаючи на свій ранг, міг висловити власну думку, оприлюднити свою ідею, заявити про проблемні питання. Н. Кушнарєнко відзначала: "Це виховувало у викладачів не лише сумлінне, а й творче ставлення до своєї професії" [16, с. 10].

Нині науковці, фахівці не мають великих проблем щодо публікації власних досліджень у тих чи інших виданнях. Але до початку останнього десятиріччя минулого століття в Україні існував лише один фаховий науковий збірник "Бібліотекознавство і бібліографія". Очолював його редакцію упродовж майже двадцяти років Євген Петрович Тамм. Він добре розумів значення цього видання, його роль у розвитку бібліотечної справи в Україні, залежність від політичної та ідеологічної кон'юнктури того періоду.

Отже, треба було постійно підвищувати теоретичний, методичний, інформаційний рівень видання, зацікавити ним фахівців. Учений ініціював зміну його структури, вводив нові рубрики "Бібліотекознавці та бібліографи", "Хроніка", "Методика викладання" тощо, підвищуючи вимоги до змісту статей, їхнього теоретичного рівня, вводив систему попередніх замовлень на матеріали, пропонуючи авторам завчасно розроблену типову тематику майбутніх публікацій, у яких була б зацікавлена редакція, оскільки там висвітлювалась би практика роботи бібліотек.

Кожен випуск збірника формувался Євгеном Петровичем з особливою пунктуальністю. Ідеологічний пресинг, який посилювався з середини 70-х років, породжував все більше перешкод. Один із тодішніх редакторів, доцент С. Волкова згадує, що неодноразово збірники, вже представлені до друку, через якийсь час повертались тільки тому, що, як здавалось керівництву, вони не були досить "насичені" посланнями на партійні документи або в статтях згадувались особи, які значилися в особливих списках як неблагонадійні [16, с. 46]. Євгену Петровичу доводилося ретельно редагувати усі матеріали, оскільки на нього була покладена персональна відповідальність за їхню відповідність тогочасним ідеологічним настановам.

Цікаво, що збірники "Бібліотекознавство і бібліографія" уважно прочитувались українською бібліотечною діаспорою, яка намагалась об'єктивно оцінювати їхнє значення, незважаючи на політизацію представлених там матеріалів. Його випуски, звісно, поширювались по всіх республіках СРСР, тому іноді й поставало питання про мову видання. Євген Петрович вважав, що єдине фахове українське видання має виходити тільки українською мовою. Слушність цього твердження можна оцінити на прикладі білоруського однойменного видання, де переважна більшість статей були російськомовними, але це не дало йому популярності.

Є. Тамм завжди відчував пульс життя, перспективу не тільки у своєму колективі — на кафедрі — а й в усьому вищому навчальному закладі, суспільстві, державі. Успішно захистивши на початку 1970 року кандидатську дисертацію, він приймає рішення про написання докторської у цьому ж напрямі. За п'ять років дисертація була готова, переважну більшість її матеріалу докторант оприлюднив у фаховій пресі. Але до захисту справа не дійшла через причини незалежні від дисертанта.

Саме тоді Євген Петрович ініціював та мобілізував колектив кафедри до створення оригінального навчального посібника "Фонди і каталоги непечатных и аудиовизуальных материалов в библиотеках" (Х., 1977). Ці носії інформації тільки-но почали активно наповнювати бібліотечні фонди, а

спеціальних знань, умінь і навичок роботи з ними у бібліотекарів не було.

У 70-ті роки в бібліотеках різних типів, видів почали впроваджувати у практику вітчизняну класифікаційну систему ББК. Йшлося про переведення систематичних каталогів, картотек, фондів на цю класифікацію. Усі книгозбірні гостро відчували потребу в спеціалістах-систематизаторах. Ось чому Євген Петрович першим в Україні, ще на зламі 60—70 років, став викладати спецкурс "Бібліотечно-бібліографічна класифікація". Перелік нововведень, започаткованих ученим, можна продовжувати...

Євген Петрович був завжди високим професіоналом й успішним, талановитим керівником. Починаючи з першого курсу навчання студентів, він виявляв та постійно працював зі здібною молоддю, підказував, навчав, направляв, залучав до методичної, аналітичної, науково-дослідної роботи, ненав'язливо вказував майбутню дорогу, підтримував своїх вихованців, готуючи їх до складного самостійного життя. Отже, й нині його вихованці, працюючи керівниками, головними спеціалістами та на інших посадах у бібліотеках, інформаційних структурах книготорговельних та інших установах, з подякою, душевним теплом, добрим сумом згадують його рекомендації, поради, настанови, просто про хвилини спілкування з метром, які їм стали у нагоді, у роботі чи в житті. Цікаво, що, на перший погляд, Євген Петрович здавався студентам суворим, негідступним, занадто принциповим. Дійсно, він був вимогливим, але дуже людяним, працював з повною самовіддачею, напружено, натхненно, душу й серце віддавав своїм вихованцям. Все це в комплексі мало сприяти здобуттю студентами фундаментальних знань, підготовці висококласних і моральних спеціалістів.

Звісно, що найкраще його знали, розуміли рідні, колеги, викладачі кафедри, співробітники інституту. Всі вони вважали Є. Тамма неординарною людиною.

Не можна не згадати про його закоханість у природу, садівничий талант. Сад і ліс завжди приваблювали Євгена Петровича. Багато років поспіль міська організація охорони природи нагороджувала його за участь у щорічних виставках досягнень садівників Харківщини. А десь глибоко у душі Є. Тамма жила нездійсненна мрія — бути лісівником.

Наш завідувач мав чудовий, чистий, сильний, Богом даний голос. Колишній ветеран кафедри, доцент Д. Кумок розповіла ось про такий факт. Вона святкувала день народження й запросила Євгена Петровича заспівати декілька пісень, романсів, арій з опер чи оперет. Наступного дня, її сусід, соліст Харківського академічного театру опери і балету, народний артист СРСР Є. Червонюк при зустрічі запитав Дору Анатоліївну, кого з артистів вона запросила на свято. Та відповіла: співав завідувач її кафедри. Оперний співак зрозумів це, як гумор, і заявив, щоб вона не морочила йому голову, оскільки він усе-таки народний артист, отже здатний відрізнити аматора від професійного співака! Співочий дар Євгена Петровича могли оцінити його колеги з Москви, спілкуючись з ним в неформальній обстановці, зокрема відомий бібліотекознавець, професор К. Абрамов та інші.

Насамкінець, від себе відзначимо, що протягом свого життя Євген Петрович зробив багато гідних, шляхетних вчинків, про які пам'ятають його колеги різних поколінь, викладачі, яким пощастило разом з ним працювати, фахівці, з якими його з'єднували різні навчальні, наукові та життєві проблеми. Людей, професіоналів такого масштабу природа відтворює не часто і слід дякувати долі, що нам усім пощастило жити та працювати разом з ним.

## Список використаної літератури

1. *Бабич В. С.* Бібліографознавство і бібліографія / В. С. Бабич ; голов. редкол.: Дзюба І. М. [та ін.] ; НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка // Енциклопедія сучасної України. — К., 2003. — Т. 2. — С. 730.
2. *Васильченко Н. П.* Принципы формирования библиотечного фонда / Н. П. Васильченко // Науч. и техн. б-ки. — 2006. — № 7. — С. 20—28.
3. *Карачинская Э. Т.* Предметизация приведенной печати. Предметный каталог : учеб. пособие / Э. Т. Карачинская, В. К. Удалова. — Х. : Ин-т культуры, 1987. — 88 с.
4. *Класифікація творів друку : учб. посіб. / Харків. держ. ін-т культури ; уклад.: Карачинська Е. Т. [та ін.]. — Х. : [б. в.], 1973. — 156 с.*
5. *Орленко М. С.* Украина, Украинская Республика, библиотечное дело / М. С. Орленко // Библиотечная энциклопедия. — М., 2007. — С. 1061—1064.
6. *Предметный каталог. Система каталогів. Централізована каталогізація : учб. посіб. / Харків. держ. ін-т культури ; уклад.: Тамм Є. П. [та ін.]. — Х. : [б. в.], 1975. — 136 с.*
7. *Систематизация произведений печати. Систематический каталог : учеб. пособие / Удалова В. К., Карачинская Э. Т., Кумок Д. А., Марченко Т. Ф. ; под общ. ред. Е. П. Тамма. — Х. : Ин-т культуры, 1982. — 96 с.*
8. *Сокальський О. С.* Бібліотечні фонди і каталоги : підруч. для культ.-освіт. уч-щ / О. С. Сокальський, Є. П. Тамм, В. М. Туров. — К. : Вища шк., 1971. — 363 с.
9. *Столяров Ю. Н.* Эволюция библиотечного фондирования / Ю. Н. Столяров, Н. Н. Кушнаренко, А. А. Соляник. — М. : ФАИР, 2007. — 688 с.
10. *Тамм Є. П.* Бібліотечна справа в Українській РСР в історичній літературі 20-х — початку 30-х років / Є. П. Тамм // Бібліотекознавство та бібліографія : міжвідом. республік. зб. ст. / редкол.: Є. П. Тамм [та ін.]. — Х., 1970. — Вип. 9. — С. 129—138.
11. *Тамм Є. П.* Бібліотечна справа в Українській РСР в історичній літературі 30-х — середини 50-х років / Є. П. Тамм // Там само. — Х., 1972. — Вип. 12. — С. 121—130.
12. *Тамм Є. П.* Бібліотечна справа на Україні в історичній літературі (1956—1966) / Є. П. Тамм // Там само. — Х., 1972. — Вип. 13. — С. 110—120.
13. *Тамм Є. П.* Бібліотечна справа на Україні в історичній літературі (1967—1979) / Є. П. Тамм // Там само. — Х., 1982. — Вип. 22. — С. 117—125.
14. *Тамм Є. П.* Культурное строительство на Украине в советской историографии (20-е — начало 30-х годов) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Евгений Петрович Тамм ; Харьков. гос. ин-т культуры. — Х., 1969. — 34 с.
15. *Тамм Є. П.* Принципи комплектування фондів радянських бібліотек: лекція для студентів-заочників / Є. П. Тамм ; ХДІК. — 2-ге вид. — Х. : [б. в.], 1978. — 22 с.
16. *Український бібліотекознавець Євген Петрович Тамм (1918—1991) : біобібліогр. нарис / Харків. держ. акад. культури, Кафедра документознав. ; за ред. В. В. Сєдих. — Х. : [б. в.], 1998. — 56 с.*
17. *Фонды и каталоги непечатных и аудиовизуальных материалов в библиотеках : учеб. пособие / сост.: Котенко Л. И., Кумок Д. А., Мильман В. А., Тамм Е. П. ; под общ. ред. Тамма Е. П. ; ХГИК. — Х. : Харьков. гос. ин-т культуры, 1977. — 87 с.*
18. *Особистий архів родини Є. П. Тамма.*

**Микола Васильченко,**

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри  
книгознавства та фондознавства ХДА.

**Віктор Сєдих,**

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри  
книгознавства та фондознавства ХДАК

**Наталія Тамм (Янович),**

інженер технічного відділу Науково-дослідного  
проектного інституту металургії "Діпросталь"